

Az olaszországi magyar diaszpóra múltja, jelene és...¹

I. Az olaszországi magyar diaszpóra a XIX–XX. században

Cs. Szabó László az 1948-ban Budapesten megjelent *Márvány és babér* című, Itáliáról szóló verseket tartalmazó antológiájának elejére a következő mottót tette: *Italia incolis vitam iucundam praebet* (Itália boldog életet nyújt lakóinak), mielőtt ő is végleg elhagyta volna hazáját, előbb Rómában, majd Angliában találva új otthonra, ahol folytatni tudta írói és irodalomkritikus munkáját a magyar kultúra védelmében. Itália az évszázadok során valóban igen sok magyar számára vált boldog életet, munkát adó helyé, a középkori egyetemeken tanuló magyar diákok ezreitől kezdve, Janus Pannoniusig és Faludi Ferencig, a festő Kupeczky Jánostól Ferenczy Istvánig és Markó Károlyig; illetve menedékké. Gondoljunk a 33 éven át Torinóban élő Kossuth Lajosra és fiára, Kossuth Ferencre, az 1849 utáni olaszországi magyar emigráció alakjaira, mint Pulszky Ferenc vagy Helfy Ignác, az olasz egységért harcoló magyar légió katonáira és tisztjeire, Teleki Sándor és Türr István tábornokokra.

A XX. század során is több hullámban érkeztek magyar emigránsok Olaszországba. Az első csoportot azok a fiatalok alkották, akik a harmincas években a numerus clausus miatt olasz egyetemekre iratkoztak be, illetve a hasonló okokból találunk ekkor Olaszországban praktizáló orvosokat, köztük a politikus író Lénárd Sándort. Őket a II. világháború után követték az első politikai emigránsok, köztük több arisztokrata, egyházi emberek, művészek, festők, szobrászok, zenészek és néhány író, mint Márai Sándor és Cs. Szabó László. Közülük azonban a legtöbben néhány év leforgása alatt Amerikába, Angliába, Svájcba, Párizsba vagy az akkori európai politikai emigráció központjába, Münchenbe költöztek. Az olaszországi menekülttáborokban élő, az amerikai, ausztráliai vagy kanadai útlevelekre váró magyarok lelki állapotáról szól Márai *San*

SÁRKÖZY PÉTER (1945) irodalomtörténész, a római La Sapienza Tudományegyetem nyugdíjas professzora.

- 1 Elhangzott a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága *Határtalan magyar irodalom* című, a nyugati magyar diaszpórák kulturális életéről rendezett konferenciáján (Badacsony, 2019. május 29–31.).

Gennaro vére című regénye, és itt kell megemlítenünk, hogy milyen fontos lelki támaszt adott az ötvenes évek magyar menekültjeinek az *Újszövetségi Szentírás* részükre készült Békés Gellért–Dalos Patrik féle új fordítása, mely könnyen olvasható nyelvezete és magyarázatai, valamint zsebkönyv formájú megjelenése révén évtizedeken át a messi útra készülő magyar emigránsok úti, majd később házi olvasmányává vált.²

Az ötvenes években Itáliában maradt magyarok között az első nagy csoportot az egyházi értelmiségiek alkotják, ezek között sok jelentős személyiséget találhatunk, mint Kada Lajos érsek, pápai nunciust, Mónay Ferencet, a Szent Péter Bazilika magyar gyóntatóját, a jezsuita rend tudós római rendtörténészeit (Lukács Lászlót, Polgár Lászlót és Szilas Lászlót), Békés Gellértet, a Sant’ Anselmo bencés egyetem teológia professzorát, a római *Katolikus Szemle* 1949–1990 közötti szerkesztőjét, a Vatikáni Rádió magyar adásának szerkesztőit, köztük P. Szabó Ferenc teológust és költőt, valamint a Római Magyar Pápai Intézet vezetőit és seminaristáit, akik 1964-ig mint emigránsok, 1965 óta mint a római katolikus és a görög katolikus egyház magyar ösztöndíjasai a Római Magyar Akadémia második emeletén éltek.³ Hasonlóképpen Olaszországban, telepedett le több egyetemi tanár és tudományos kutató, mint Tolnay Károly (Charles de Tolnay) a firenzei Casa Buonarroti világhírű művészettörténész igazgatója, Pásztor Lajos vatikáni levéltáros és felesége Pásztor Edit, a római La Sapienza egyetem középkortörténet tanára és egyetemi kollégája, a neves egyháztörténész professzor, a Kerényi-tanítvány, Angelo Brelich. Hasonlóképp maradtak Olaszországban az olaszországi egyetemek magyar tanszékeinek tanárai, Bolognában Várady Imre, Firenzében Pálincás László, Milánóban Ruzicska Pál, Nápolyban Tóth László, Torinóban Paolo Santarcangeli. Nekik köszönhető, hogy a magyar vendégtanárokkal újraindított padovai és római, valamint az újonnan alapított udinei egyetemmel a XX. század végén kilenc olasz egyetemen volt magyar tanszék. (Ma ezekből csak a firenzei és a padovai egyetemen létezik igazi magyar intézet.) Végül említsünk meg néhány Olaszországban híressé vált művészt, mint a balettmester-koreográfus Milloss Aurélt, a karmester Peskó Zoltánt, az *Utas és Holdvilág* fiatal szobrászfiúját, *Amerigo Tot*-ot⁴ vagy Aba Novák Vilmos tanítványát és munkatársát, az egyik legjelentősebb XX. századi egyházi festőt, a Rómában letelepedett Hajnal Jánost, a Vatikáni Pápai Kápolna, a Santa Maria Maggiore rózsablaának, a Milánói Dóm, valamint az Amerikai kontinens nagy bazilikái modern üvegablaainak híres művészt,

2 *Újszövetségi Szentírás* (görög eredetiből fordította és magyarázta P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik). Róma, 1951, Külföldi Magyar Katolikus Akció kiadása. (Az *Újszövetségi Szentírás* 1990 után az erdélyi katolikus templomokban is a hívők olvasmányává vált. 2014-ben jelent meg a Bencés kiadó gondozásában a 19. kiadása.)

3 Tóth Tamás: A Pápai Magyar Intézet (1928–2014) in Molnár Antal – Tóth Tamás: *A Falconieri palota*. Budapest, 2016, Balassi Intézet, 157–201.

4 Szauder József: Furcsa találkozások: Tot in uő.: *Kövek és könyvek*. Budapest, 1977, Szépirodalmi 421–428.

valamint az itthon egyik legismertebb modern szentképfestőként tisztelt Prokop Pétert.⁵

A sok kiváló Olaszországban letelepedett magyar ismeretében is az a meggyőződés, hogy igazi magyar diaszpóráról, igazi magyar közösségi életről Olaszország esetében sem a II. világháború után, sem később, az 1956-os magyar forradalom után nem beszélhetünk, amikor elsősorban egyetemisták érkeztek Itáliába Mihályi Géza és Pintér Lajos vezetésével, akik közül egy-két tucatnyian Olaszországban lettek neves orvosok, mérnökök. Őket a hetvenes-nyolcvanas években a „magyar feleségek” követték (ez a folyamat részben máig tart), de csak néhány városban, Rómában, Bolognában, Padova–Velence vidékén beszélhetünk időnként jelentkező, az ott élő magyarokat összefogó kulturális kezdeményezésekről és rendezvényekről. Ebben igen nagy szerepe volt az olaszországi magyar közösségek részére szentmiséket celebráló katolikus lelkészeknek, a motorbiciklin egész Olaszországot bejáró és magyar miséket tartó kapucinus szerzetes P. Kovács Angelusnak és mai követőjének, a Pápai Magyar Intézet volt igazgatójának, Németh László Imre pápai prelátnak, a Római Szent István Alapítvány és Szent István Ház vezetőjének, aki a szentmisék és zarándokutak szervezése mellett rendszeresen küldi el az olaszországi magyarok részére az *Üzenet* című havi értesítőt a magyar kolónia boldog és szomorú eseményeiről: a házasságkötésekről, születésekről és az egyre több halálózásról. Az új évezredben feléledt a milánói főkonzulátus és a velencei tiszteletbeli konzulátus a körzetükben élő magyar családokat szolgáló kulturális tevékenysége is.

A római magyar kulturális élet fő fóruma a harmincas évektől kezdve a Római Magyar Akadémia és 1956 után a Szőnyi Zsuzsa–Triznya Mátyás házaspár által létrehozott úgynevezett „Triznya Kocsmá” volt. A hatvanas években kezdte el működését, amikor az 1949-óta Rómában élő Triznya házaspár (Triznya Mátyás történész-festőművész és felesége, Zsuzsa, Szőnyi István lánya, az olasz miniszterelnökség magyar munkatársa és a vatikáni rádió magyar adásainak munkatársa) az Aventinus dombon levő lakásukban először csak havonta egyszer, később havonta három alkalommal is szombatonként vendégül látta az Örök Városban és az Olaszországban, illetve a külföldön élő, Rómába látogató magyar művészeket, írókat, kutatókat.⁶ A „kocsmá” látogatói egyre inkább kihasználják a Római Magyar Akadémia ösztöndíjaival, akik részére a lakásban külön ingyen könyvesbolt állt rendelkezésre a magyar emigráció otthon beszerezhetetlen műveiből és a tiltott szamizdat kiadványokból. Fél évszázados fennállása alatt a „Triznya kocsmá” igen fontos szerepet töltött be a külföldön élő neves értelmiségiek (Kerényi Károly, Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc és mások) és a Rómába kilátogató magyar írók (Rónay György, Pilinszky János, Hubay Miklós, Mészöly Miklós stb.), művészek és tudósok kapcsolatának építésében,

5 Prokopp Mária: *Prokop Péter*. Szeged, 2003, Olasz Tanszék; *Prokop Péter 100. Emlékezések könyve*. Szerk.: Erdei K. É., Feledy B., Prokopp M. Budapest, 2019, Csepel Önkormányzat kiadása.

6 Szőnyi Zsuzsa: *A Triznya-kocsmá*. Budapest, 1999, Kortárs; uő.: *Római terasz*, uo., 2006.

gondolatcseréjében. Ám ennek az értelmiségi találkozóhelynek kulturális szerepe a rendszerváltást követően és a történész-festőművész Triznya Mátyás halálát követően határozottan elvesztette korábbi jelentőségét, és egyre inkább egy kedves hétvégi találkozóhellyé vált, ahol a római nagykövetség munkatársai szombatonként piknik jelleggel vacsorázhattak és iszogathattak. Szőnyi Zsuzsa 2007-ben költözött haza Budapestre, de egy-két évig városmajori lakásában még helyet adott a római barátok szombat esti találkozóinak.

A Fraknói Vilmos által 1895-ben alapított Római Magyar Történeti Intézet örököse és folytatója, a Római Magyar Akadémia 1928–1948 között igen fontos szerepet töltött be a magyar kultúrtörténet kutatói, valamint a magyar festőművészek és szobrászok európai kapcsolatainak fenntartásában.⁷ Ez részben 1960 után is folytatódott, de ettől kezdve a Római Magyar Akadémia főépülete, a barokk Falconieri palota a követségi és akadémiai hivatalnokok ingyenes lakóházává vált elegáns hivatalokkal, míg az ösztöndíjas kutatók és művészek a régi művészházba lettek bezsúfolva. Az Akadémia tudományos intézetből kulturális hivatallá és kultúrházzá vált, de ennek ellenére különösebb szerepet nem töltött be sem a rendszerváltás előtt, és sajnos ma sem a római kulturális életben. Azon túl, hogy egy-két tudományos rendezvény mellett az olasz közönségnek szánt koncerteket, folklór műsorokat és filmvetítéseket, kiállításokat rendez a Rómában élő magyarok (elsősorban a két követség dolgozóinak családjai) számára. Sajnos, az utóbbi években visszaállt a hatvanas évekre jellemző helyzet, a Borromini által épített négyemeletes palota a kulturális intézet hivatalain túl csak a két követség és az akadémia munkatársainak szálláshelyéül szolgál. Ráadásul az egykori művészház az ösztöndíjasok számára kialakított 13 szobájában, ahol 1960-tól 50 éven át az ösztöndíjasok laktak és dolgoztak, ma főleg a kulturális rendezvények előadóit, a „program-vendégeket” és a nagykövetség vendégeit szállásolja el. Ma igazi magyar ösztöndíjas életről (amelynek alapvető feltétele a hosszabb ideig Rómában kutató tudósok és alkotó művészek aktív tevékenysége) semmiképp sem beszélhetünk.⁸

II. Az egyetemi magyar tanszékek szerepe a magyar nyelv és kultúra „nyugati” jelenlétének megmaradásában

A rendszerváltás óta Olaszországban éppúgy, mint Nyugat-Európában és Amerikában, a régi típusú magyar diaszpóra megszűnőben van. Sokan meghaltak, sokan hazaköltöztek. Ma már az ötvenévesnél fiatalabb, Nyugaton élő magyarok,

7 Molnár Antal: *A Római Magyar Akadémia (1894–2014)* in Molnár A. Tóth T.: *A Falconieri palota*. Budapest, i. m., Balassi Intézet, 113–156; Sárközy Péter: *A Római Magyar Történeti Intézet és a Római magyar Akadémia 115 esztendeje* in uő.: *Róma mindannyiunk közös hazája. Magyar emlékek Rómában – magyarok emlékei Rómáról*. Budapest, 2010, Romanika, 107–139.

8 Sárközy P.: „Harc” a Római Magyar Akadémiáért in uő.: *Andata e ritorno. Római jegyzetek, 1990–2015*. Bp., 2015, Nap Kiadó, 93–145.

így az Olaszországban munkát talált fiatalok, nem „menekültek” el hazájukból, hanem csak „szerencsét” próbálni jöttek Itáliába, ahol ugyan kisebb a fizetés, mint Angliában, de a napsütéses gyönyörű országban határozottan boldogabban lehet élni, még annak is, akinek nincs sok pénze.

Mint 1979–2017 között a Római Tudományegyetem magyar tanszékén magyar és összehasonlító irodalmat tanító tanárnak az a határozott meggyőződés, hogy a nem kisebbségi magyar diaszpóra esetében – úgy Olaszországban, mint általában „Nyugaton” – nem a magyar diaszpóra számának csökkenése és átalakulása a fő probléma, hanem az, hogy míg a XX. század utolsó két évtizedében az összes nyugati ország legalább egy egyetemén komoly magyar tanszék működött, ezek mind megszűntek, vagy lektorátussá alakultak át. Olaszországban a rendszerváltáskor még kilenc egyetemen (Bologna, Firenze, Milánó, Nápoly, Padova, Pavia, Róma, Torino, Udine) létezett magyar tanszék, a tanszékvezető tanárok halálával, illetve nyugdíjba vonulásával ma már csak két egyetemen működik kinevezett egyetemi tanár által vezetett magyar tanszék (Firenzében és Padovában), míg Nápolyban, Rómában és Udinében ma már csak szerződéses tanársegédek és lektorok biztosítják még egy ideig az egyetemi magyar oktatást. De mint arra a *Hitel* 2017. októberi számában közölt „Vár állott, most kőhalom” című írásomban már rámutattam,⁹ minden korábbi kétségbeesett Cassandra-írásaim, beadványaim figyelmeztetései ellenére, azóta szinte az összes nyugat-európai (és amerikai) magyar tanszék vagy megszűnt, vagy átalakult nyelvoktatást még egy ideig biztosító lektorátussá, vagy mint Bécsben, a finnugor intézet egyik tárgyaként tartják a magyar irodalmi, művelődéstörténeti órákat.

Meggyőződés, hogy a külföldi (nyugati) magyar diaszpórák érezhető és fokozatos csökkenése idején a magyar kultúrpolitika egyik fontos kérdésének kellene lennie a külföldi egyetemi magyar tanszékek további fenntartása és támogatása. El kellene érni, hogy az Európa nagy kulturális központjainak számító városok egyetemén, ahol a XX. században hagyományosan magyar tanszékek működtek (London, Stockholm, Helsinki, Groningen vagy Amszterdam, Belgrád, Berlin, Bécs, Bologna, Bukarest, Firenze, Helsinki, Krakkó, München, Nápoly, Padova, Pozsony, Prága, Párizs (esetleg Strasbourg, Lyon vagy Grenoble, illetve Zágráb), beleértve természetesen a magyar kisebbség hagyományos egyetemeit (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nyitra, Újvidék), továbbra is egyetemi tanszéki szinten (tudományos színvonalon) folytatódjék a magyar történelem, irodalom és nyelv (nyelvészet) oktatása.

A magyar műveltség európai rangja fennmaradásának biztosításához a magyar kulturális külpolitikának szüksége van arra, hogy az európai államok legnagyobb egyetemein lehetőségük legyen a külföldi egyetemistáknak (és ku-

9 Sárközy P.: Hungarológia a bolognai reform után in *Godolatok a hungarológiáról (A VII. Nemzetközi Kongresszus előadásai)*. Kolozsvár, 2012, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 118–128; Uő.: Hungarológia nálunk és más nemzeteknél. *Hitel*, 2012. június, 77–89.

tatóknak), hogymegismerkedjenek a magyar történelemmel és irodalommal, egyúttal lehetővé téve, hogy az országban élő magyar diaszpóra bölcsészettudományi karokra iratkozó (esetleg már magyarul nem tudó, nem olvasó) fiataljainak elérhető legyen a magyar tanszék kultúrtörténeti óráinak látogatása és a magyar nyelvtudásuk tökéletesítése. Ezeket a tanszékeket komoly szakmai elismertséggel rendelkező egyetemi tanároknak (legyenek külföldiek vagy magyarok) kell vezetniük, akik az ország egyetemeinek tudományos életében a különböző kulturális fórumokon magas szinten tudják képviselni a magyar tudomány eredményeit, és elősegíteni a magyar és az adott ország tudományos kutatásainak szerves kapcsolatát.

A mai magyar kulturális külpolitikának, a „klebelsbergi modellt” XXI. századi körülményekhez alkalmazva kellene vállalnia a külföldi egyetemi magyar tanszékek, és ahol erre még lehetőség van, a magyar tudomány támogatására alapított Collegium Hungaricumok tudományos létezésének és működésének támogatásával. Azok a külföldi egyetemek, ahol a hungarológiai oktatásnak hagyományai vannak, abban az esetben, ha a magyar állam hozzájárulna és biztosítaná az egyetemi akkreditációval rendelkező oktatók fizetésének legalább felét, szívesen fogadna magyar professzorokat és lektorokat. Épp ezért a magyar tudományosság képviselőinek (a Magyar Tudományos Akadémiának, Magyar Művészeti Akadémiának, a tudományegyetemek magyar, történelem és idegen nyelv és irodalom tanszékeinek, a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaságnak, illetve a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának) közösen kellene fellépniük és javasolniuk, hogy a külügyminisztérium és a kulturális tárca felelős vezetői vállalják és biztosítsák a korábban hungarológiai tanszékekkel rendelkező nyugat-európai és amerikai (Toronto, Bloomington) egyetemek magyar tanszékeinek fennmaradását, illetve újraindítását. Ha ezt nem teszik, és a nyugati magyar diaszpóra kulturális támogatása továbbra is kimerül alkalmi nyelvtanárok és lektorok küldésében, cserkészcsapatok és vasárnapi iskolák támogatásában – ami természetesen továbbra is szükséges –, akkor a nyugati magyar diaszpórák nem fogják tudni fenntartani kulturális magyar identitásukat. Ehhez arra van szükség, hogy az illető ország nagy városaiban ismét legyen a magyar kultúrának komoly tudományos központja, egyetemi magyar tanszék, és ahol erre lehetőség van, a magyar állam által fenntartott komoly tudományos és művészi tevékenységet folytató intézmény, Collegium Hungaricum vagy „Magyar Akadémia”. Rómában szinte minden komoly európai országnak máig létezik és működik a XIX. század végén vagy a XX. század elején alapított akadémiaja és művészháza (így Ausztriának, Lengyelországnak és Romániának is külön működik a Tudományos Akadémiájuk által támogatott akadémiaja, és emellett egy külön kulturális ismeretterjesztéssel foglalkozó intézete). Ennek hiányában az illető országban egyre kevesebb külföldi értelmiségi fogja ismerni hazánk történelmi múltját és jelenét (hogy megvédhesse hazánkat az olykor igaztalan állításoktól), emellett előbb a magyar diaszpóra harmadik, majd ezt követően már a második generáció tagjai sem fogják

megőrizni a magyar nyelvet, de főleg nem fognak semmit sem tudni szüleik, nagyszüleik hazájának történelméről, kultúrájáról.

Az utolsó húsz évben sikerült tétlenül szemlélni (mint Zorba, a görög) a nyugati magyar tanszékek és kutatások rendszerének összeomlását, mindazt, amit a nemzetellenes Kádár-rendszer utolsó évtizedében egy kiváló szervező-képességű irodalomtörténésznek, Klaniczay Tibornak és az általa szervezett hazai tudósokból, a határon túli magyar tanszékek tanáraiból, a még meglevő nyugati magyar tanszékek vezetőiből álló csoportnak és a magyarságtudomány kérdéseivel is foglalkozó külföldi kollégáiknak sikerült az utolsó pillanatban megmenteni, feléleszteni Klebelsberg Kunó, Gerevich Tibor, Gragger Róbert, Miskolczy Gyula és társaik örökségéből. A második világháború után a külföldi magyar egyetemi oktatás és nemzetközi hungarológiai kutatás fénykora megítélésem szerint a XX. század utolsó két évtizedében tetőzött. Ennek szakadt vége Klaniczay Tibor és nemzedéktársainak halálát követően az új évezred elején, amikor a magyar kulturális külpolitika felhagyott a külföldi hungarológia (egyetemi oktatás, tudományos kutatómunka) intézményes támogatásával.

Napjainkban a külföldi egyetemi magyar oktatás és a Collegiumok Hungaricumok tekintetben rosszabb a helyzet, mint a hetvenes-nyolcvanas években volt. Ami, azon túl, hogy szegény, ráadásul még teljes abszurditás is a nemzeti értékek védelmére felelősködött kormányok esetében. A mostani helyzetért felelősök ugyan nem nézik ellenségesen a külföldi hungarológia képviselőinek a magyar kultúra értékeinek terjesztéséért folytatott erőfeszítéseit, mint az „aczélos-korszak” korifeusai, csak éppenséggel nem tesznek érte semmit. Ez pedig már Dante szerint is az egyik legnagyobb bűn. Még a Pokol sem fogadja be a „közönyösöket”: „Hírüket elfeledte a világ, / megveti őket igazság és részvét / Ne többet róluk: nézd meg s menj tovább.”¹⁰

III. Olaszországi magyar írók identitástudata

Annak ellenére, hogy sem a II. világháború, sem az 1956-os forradalom után nem formálódott ki Olaszországban Amerikára és más nyugati magyar diaszpórákra jellemző kulturális élet, ugyanakkor viszonylag magas a II. világháború utáni hét évtizedben az Olaszországban élő magyar írók száma. A szép-irodalmi műveiket csak magyar nyelven írók közül kiemelkedik Márai Sándor, Hubay Miklós és a két Rómában élő teológus-költő, Békés Gellért OSB és Szabó Ferenc S. J. életműve. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ezek a szerzők nem vettek részt szervesen sem az olaszországi magyar közösség életében, sem az egykorú olasz kulturális életben. Márai Sándor esetében egyértelmű, hogy mind Olaszországban, mind Amerikában regényeit elsősorban a hazai közön-

10 A *Pokol*, III. ének, 49–51. Babits Mihály fordítása.

ségnek, az utókornak, az egyetemes magyar irodalom számára írta. Békés Gellért mint az Actio Catholica egyik vezetője 1949-ben magára vállalta az egyik leg-színvonalasabb folyóirat, a *Katolikus Szemle* szerkesztését, de azt az összes Nyu-gaton élő magyar értelmiségi számára jelentették meg negyven éven át, hogy a Magyarországról elmenekült magyar értelmiségiek között terjesszék a kato-likus egyház tanításait, a kommunista rendszer által elhallgatott magyar iro-dalom értékeit és a külföldre menekült magyar írók új műveit (miközben saját verseit a Jóistennek és önmagának írta). A jezsuita Szabó Ferenc mint a Vatikáni Rádió magyar adásainak harminc éven keresztül szerkesztője természetesen kötődött a római magyar közösség életéhez, de műveit elsősorban a magyar teológusok, a hazai olvasók és irodalomtörténészek számára írta.

Márai Sándor 1948 és 1952 között élt feleségével Posillipóban (itt írta emig-rációját követő első regényét, a *Béke Ithakában*, miközben hetente egyszer Rómá-ba utazott, ahol beolvasta a Szabad Európa Rádióban *Ulysses* álnéven írt jegy-zeteit). 1952-ben az olaszországi nagy szegénység elől elmenekülve átköltöztek Amerikába, és tizenöt éven keresztül New Yorkban laktak, majd fogadott fiuk egyetemi tanulmányainak befejeztével, amikor megörökölték felesége nagy-bátyjának Salernóban levő házát, 1967 és 1980 között ismét Itáliában éltek, és csak egészségi állapotuk romlásával költöztek vissza Amerikába, ahol, reményeik szerint számíthattak fiuk segítségére és az amerikai egészségbiztosítás, az olasz-nál lényegesen jobb szolgáltatásaira. Márai jól érezte magát Itália egyik legszebb táján, a nápolyi és salernói öbölben. Szerette az olaszokat, az olasz táj és a mű-emlékek szépsége is vonzotta, de mint *Naplója* és „olasz” regényei (*San Gennaro vére*, *Judit*) is mutatják, alig volt kapcsolata az olasz írókkal vagy az Olaszország-ban élő magyar értelmiségiekkel (az olasz egyetemi magyar tanszékek tanárai-val vagy a *Katolikus Szemle* szerkesztőségének körével), egyedül csak a Triznya házaspárt látogatta meg második olaszországi tartózkodása idején, őket is csak akkor, ha más magyarral nem kellett találkoznia.¹¹ Hasonlóképpen nem volt közelebbi kapcsolata az olasz írókkal, kritikusokkal sem. Ahogy a *Nyugat* alapító szerkesztője, az öreg „italomán” Fenyő Miksa észrevette és szellemesen meg-állapította egy futó találkozásukat követően olasz esszékönyvében: Márai ma-gányosan, egyedül élt feleségével a hatvanmilliós Olaszországban.¹²

11 Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*. Szerk. Hafner Zoltán. Bp., 2000, Kortárs Kiadó.

12 Fenyő Miksa Olaszországról írt esszékönyvében (*Ami kimaradt az Odysseából*. München, 1963, Griff) így ír a Caffé Grecóban történt véletlen 1952. évi találkozásukról: „Délután a Caffé Grecóba menve Márait láttam ott, aki Rómából jött át egy napra. Megörültem neki, hosszú idő után valaki, akihez valami közöm van. Beszéde érdekes, gazdag hangszerelésű, igyekszik is, hogy az legyen. Amiket én mondtam neki, nem nagyon érdekelték, nyilván nem is volt érdekes, bár nem tudhatta, mert láthatóan meg sem hallotta. [...] az az érzésem, hogy Márai észre se vette sem a mellettünk ülő két szép lányt, sem engem, ő egyedül ült a Grécóban” (127–129). Ld. Sárközy Péter: *Márai Sándor olaszországi írói magánya* in uő.: *Itália vonzásában*. Budapest, 2014, Nap Kiadó, 240–252.

Hasonlóképp élt Olaszországban a hetvenes-nyolcvanas években Hubay Miklós is, aki a hazai mellőztetés miatt fogadta el a Firenzei Egyetem meghívását, hogy Pálincás László halála után vegye át a magyar tanszék vezetését. Meglehetősen szerény megbízott tanári fizetésért kellett magyar nyelvórákat és heti két irodalmi előadást tartania néhány diák számára. Így élt albérleti szobákban 1974 és 1981 között fele-fele arányban itthon és Olaszországban. Ez idő alatt, akárcsak Márai Sándor, ő is teljes mértékben megmaradt magyar írónak, magyarul a hazai olvasók és színházak számára írta műveit. Ifjúkori genfi barátjának, Umberto Albini klasszika-filológus professzornak, az antik görög és latin színházi intézet igazgatójának, József Attila és Illyés Gyula versei fordítójának köszönhetően színműveit olaszra is lefordították és olasz színházakban is bemutatták, de igazi sikert külföldön sem sikerült elérnie. Így nyugdíjaztatása után nagy örömmel fogadta el 1981-ben a megtisztelő meghívást, hogy legyen a Magyar Írószövetség, majd a magyar PEN-club elnöke. Magam közelről láthattam Hubay Miklós nem könnyű olaszországi életét, ezért miközben nagy elismeréssel adózom írói munkásságának és a magyar irodalom olaszországi jelenlétéért kifejtett nagyon értékes tevékenysége előtt, nem felejtettem el, hogy az általa hőn szeretett Itáliában eltöltött éveit félig-meddig „száműzetésként” élte meg.¹³

Érdekes módon a XX. század második felében Olaszországban nemcsak a Magyarországról „elűzött” magyar írók találtak otthonra egy ideig, hanem mellettük több olyan magyar származású író is élt, akik műveiket olaszul írták, és olasz írókká váltak. Nem nagyon vettek részt az olaszországi magyar diaszpóra életében, és a hazai irodalmi élettel való kapcsolataik is meglehetősen korlátozottak voltak, de olasz íróként is mindvégig megtartották magyar „irodalmi identitásukat”, és igen sokat tettek a magyar irodalom értékeinek olaszországi terjesztéséért. Ezek közé tartozik a fiumei születésű, gyerekkorától háromnyelvű Paolo Santarcangeli, a torinói magyar tanszék alapító professzora, a II. világháború szörnyűségei után Olaszországban letelepedett Edith Bruck, valamint az 1956-os menekült Giorgio Pressburger és a tízéves korától Olaszországban élő egyik legjelentősebb mai olasz költő, a magát „olasz nyelvű magyar írónak” tartó Tomaso Kemeny, azaz Kemény Tamás. Mindnyájukra jellemző, hogy saját olasz írói munkásságukon túl igen sokat tettek a magyar kultúra és a magyar irodalom olaszországi terjesztéséért.

Edith Bruck

A Magyarországon 1932-ben született, de magát olasz írónőnek valló Edith Bruckot a holokauszt szörnyűségei tették árvává és hontalanná, aki a szörnyű 1944-es tragédiát és az auschwitz-i poklot kislánként túlélve végül Olaszország-

13 Ld. Sárközy P.: Egy magyar író olasz „száműzetése”. Hubay Miklós Olaszországban in uő.: *Itália vonzásában*, i. m. 252–263.

ban telepedett le, és vált olasz nyelven íróvá és olasz értelmiségivé, aki saját fiatal korának tragédiáit és felnőtt kora örömeit, problémáit olasz nyelven fogalmazta meg elsősorban az olasz olvasók számára. Edith Bruck 1958 óta olasz nyelven írta és jelentette meg regényeit és versesköteteit. (Ezekben fiatalkorának tragikus emlékei, szülőfalujának, Tiszakarádnak a gyermekkorában tapasztalt, az idegeneket kirekesztő, a zsidó lakosság elhurcolását sokszor támogató magatartása egyre fájóbban tér vissza visszaemlékezéseiben.) Edith Bruck esetében valóban magyar származású olasz írónőről, az olasz politikai életben aktívan résztvevő baloldali olasz értelmiségiről beszélhetünk. Ugyanakkor sosem szakadt el a magyar nyelvtől és a magyar irodalomtól, melyhez fiatalkorától kezdve máig komoly érzelmi-intellektuális kötődése van. Férjével, Nelo Risi olasz költővel együtt kezdte fordítani a XX. századi magyar költőket, majd később egyedül is folytatta a magyar költők (József Attila, Radnóti Miklós és Illyés Gyula) verseinek fordítását.¹⁴ Neki köszönhető, hogy József Attila válogatott versei az ő fordításában 2002-ben a Mondadori kiadó a XX. század legnagyobb költőit bemutató sorozatában is megjelentek.

Giorgio Pressburger

A Pressburger ikerpár azért hagyta el 1956-ban Magyarországot, mert a világháború és az ötvenes évek szörnyűségei után szabadon akartak élni. Mivel mindketten az ELTE olasz szakos hallgatói voltak, így Olaszországban telepedtek le, és a nyolcvanas években mint magyar származású olasz értelmiségiek szereztek maguknak elismertséget az olasz kulturális életben, a tragikusan korán meghalt Miklós (Nicola) mint neves gazdasági újságíró, György (Giorgio) mint színházi rendező, író és kritikus. Gyermekkorukat és a budapesti zsidó polgárság életének emlékeit először „négykezes” önvallomásos könyvekben örökítették meg, majd testvérbátyja halálát követően Giorgio Pressburger (1937–2017) elismert olasz íróvá, az olasz kulturális élet fontos személyiségévé vált, aki mindig vállalta magyar gyökereit, illetve sokat tett a magyar irodalom és kultúra olaszországi elismertségéért (úgyis mint Esterházy Péter és Kertész Imre olasz fordítója, Madách Imre remekművének olasz nyelvű előadásának rendező-fordítója), de saját, legtöbbször magyarországi gyerekkorának emlékeivel foglalkozó regényeit, kritikáit és esszéit olasz nyelven az olasz és európai közönségnek írta, mint magyar származású olasz író.¹⁵

14 Gy. Illyés: *Két kéz – Due mani*. Milano, 1966, *All'insegna del pesce d'oro*; A. József: *Poesie*. Milano, 2002, Mondadori; Miklós Radnóti: *Mi capirebbero le scimmie*. *Poesie*. Milano, 2009, Donzelli.

15 Giorgio Pressburger regényei magyar nyelven is megjelentek Maria Rosaria Sciglitano és Magyarósi Gizella fordításában: *Storie dell'Ottavo ristretto* (Józsefvárosi történetek), 1986; *L'elefante verde* (A zöld elefánt), 1986; *La legge degli spazi bianchi* (A sorközök törvénye), 1989; *Il sussurro della grande voce* (Suttogás nagy hanggal), 1990; *La coscienza sensibile* (Az érzékeny öntudat), 1994; *I due gemelli* (Az ikrek), 1996. Vö.: M. Sciglitano, in *Italia e Ungheria dagli anni Trenta agli anni Ottanta*, a cura di P. Sárközy. Budapest, 1988, Universitas, 233–244.

A XX. század során több magyar író a zsidóságot ért kirekesztő törvények és az ezt követő tragédia kényszerítette a magyar szülőföld elhagyására. Ennél sajtósejtőbb Paolo Santarcangeli (1909–1995), a magyar irodalom egyik legkiválóbb olasz ismerőjének és fordítójának esete, aki Fiumében született, és gyerekkorától kezdve egyaránt anyanyelvi szinten beszélt magyarul, németül és olaszul. Magyar nyelven kezdte elemi iskolai tanulmányait az első világháború éveiben, majd Fiume Olaszországhoz való csatolása után olasz nyelven folytatta felsőfokú tanulmányait. Előbb antifasiszta tevékenysége, majd zsidó származása miatt lett üldözött Olaszországban, a háború végén pedig mint „fasiszta olasz” kellett elmenekülnie szülővárosából Tito kommunista partizánjai xenofób bosszúja elől, akik az isztriai olaszokat épp olyan kegyetlenséggel irtották, mint a vajdasági és bácskai magyarokat. Fiumei többnyelvű gyerekkoráról és a háborús évek megpróbáltatásairól részletesen beszámol két életrajzi regényében (*Il porto dell'aquila decapitata* (A lefejezett kétfejű sas kikötője), 1969; *In cattività babilonese. Avventure e disavventure in tempo di guerra di un giovane giuliano ebreo e fiumano per giunta* (Babiloni fogságban. Egy fiatal velence-giuliai zsidó fiatal, aki még ráadásul fiumei is volt, kalandjai a háború idején), 1987. Ez utóbbi regénynek az előszavát gyerekkori fiumei iskolatársa, a magyarul jól tudó, híres olasz történész-politikus, az olasz ellenállás hőse, Leo Valiani szenátor írta.

Paolo Santarcangeli háború után Torinóban telepedett le, és vált elismert olasz íróvá és egyben a magyar irodalom egyik leghatásosabb olaszországi terjesztőjévé, Petőfi, Ady és a XX. századi modern magyar költők (Babits, Kosztolányi, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Rákos Sándor, Somlyó György) egyik legavatottabb igazi költő-fordítójaként,¹⁶ illetve mint a Torinói Tudományegyetem magyar tanszékének alapító professzora.¹⁷ Neki köszönhető az egyik legkiválóbb, tragikusan fiatalon meghalt olasz hungarológus, a torinói magyar tanszéken őt követő Gianpiero Cavaglià kiemelkedése.¹⁸

Paolo Santarcangeli olasz író létére mindig kereste a magyar írókkal és az irodalmi élettel való kapcsolatokat. Miközben egymás után jelentette meg a XX. századi magyar költők műveiből készített fordításait, igen fontosnak tartotta, hogy saját művei magyar fordításban is megjelenjenek. Ezek között nemcsak

16 Magyar költők P. Santarcangeli olasz fordításában: *Lirica ungherese del 900*. Parma, 1962, Guanda; Endre Ady: *Poesie*. Milano 1963, Lerici; Endre Ady: *Sangue e oro*. Milano, 1965, Accademia; Lajos Kassák: *Il cavallo muore e gli uccelli volano via*. Torino, All'insegna del pesce, 1969; Michel Babits: *Il libro di Giona*. Budapest, 1976, Arion; Sándor Weöres: *Verso la perfezione – La nascita della poesia*. Torino, 1976, Bona; *Trilogia di poeti ungheresi* (S. Weöres, Gy. Somlyó, S. Rákos), Firenze, 1984, Vallecchi; Sándor Petőfi: *Poesie scelte*. Torino, 1985, UTET.

17 P. Sárközy: Paolo Santarcangeli. *Rivista di Studi Ungheresi*, 11/1996; I. Fried: La Fiume di Santarcangel. *Annuario*, Roma–Szeged, 2005, 96–104.

18 Sárközy Péter: Irodalmunk külföldi barátai: Gianpiero Cavaglià professzor, in Sárközy P.: *Andata e ritorno. Római jegyzetek, 1990–2015*. Budapest, 2015, Nap Kiadó, 183–187.

három verskötete és egy elbeszélés válogatása jelent meg Magyarországon, hanem ezoterikus témákkal foglalkozó nagysikerű esszé és tanulmánykötetei is (*Beszélgetések a Sátánnal, Pokolra kell annak menni*).

Paolo Santarcangelinek és fiumei iskolatársának, a neves szocialista történész és politikusnak, Leo Valiani szenátornak köszönhető, hogy Nagy Imre és a több mint 250 forradalmár kivégzésének hírére 1960-ban az egyik legjelentősebb olasz kulturális folyóirat, az *Il Ponte* az általuk szerkesztett dupla számban nemcsak azt mutatták be, hogy szabadságukért és függetlenségükért harcoló magyarok nem ellenforradalmár fasiszták, hanem hazafiak voltak. Leo Valiani nagy történeti tanulmánya és neves politikusok és történészek által írt tanulmányokat követve, Paolo Santarcangeli 150 oldalas irodalmi antológiában mutatta be a XIX–XX. századi magyar irodalom legnagyobb költőit – saját fordításában.¹⁹ Nagymértékben ennek köszönhető a magyar irodalom hatvanas években újra kezdődő olaszországi „fortunája”, amely azóta máig tart. Ebben nagy része volt Paolo Santarcangeli fordítói munkásságának, a két első önálló olasz Ady-kötet kiadásának, Babits Mihály *Jónás könyvének*, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor olaszországi bemutatásának, valamint a máig legköltőibb, valóban élvezhető Petőfi Sándor-kötet (*Poesie*. Utet, 1985). Paolo Santarcangeli életműve a magyar irodalom szerves részét képezi.

Tomaso Kemeny

Az Itáliában élő és alkotó magyar származású költők közül a „migrációs irodalom”²⁰ legjellegzetesebb példáját és legérdekesebb jelenségét minden bizonnyal Janus Pannonius méltó utódjának, Tomaso Kemeny, a magyar identitású olasz író életműve példázza. Hiszen esetében nincs szó olyan íróról, aki nyelvet váltott volna. Tomaso Kemeny, azaz, Kemény Tamás, tízéves kisgyerekként került szüleivel 1948-ban Itáliába, és teljesen természetes volt számára, hogy olasz nyelvű környezetben, olasz iskolákba, egyetemre járva olasz értelmiségivé, a Paviai Egyetem angol tanszékének professzorává vált. Költőként és íróként is természetesen második anyanyelvén, a kisgyerekkorában tökéletesen elsajátított olasz nyelven, olasz és angol-amerikai költők hatása alatt írta műveit. Tomaso Kemeny tehát olasz író és költő, olasz irodalomkritikus és irodalomtörténész. De ugyanakkor Kemény Tamás magyar ember, aki szüleivel és magyar barátai-val mindig és máig magyarul beszélt és beszél; gyerekkori élményein, édesanyja meséin, a háborúban elesett édesapja és őt örökbefogadó, hazájából családjával együtt elmenekülni kényszerült apa történeteinek nevelkedett, aki kiskorától kezdve magyarul is olvasott és olvas azóta is, aki felnőtt fejjel, majdnem

19 Sárközy P.: Az 1956-os magyar forradalom és az olasz kultúra. A magyar forradalom olaszországi visszhangja in uő.: *Itália vonzásában*, i. m., 278–303.

20 P. Sárközy: La letteratura ungherese in migrazione in *Migratio et litterae. Neohelicon*, Budapest–Leiden, 1, 2004, 7–112.

ötvenéves korában döbbsen rá igazán az olasz nyelvűsége alatt meghúzódo magyar identitására.

Tomaso Kemény első (olasz) verseskötete 1976-ban jelent meg, melyet újabb hét versválogatás, drámák és regények követtek, és ma a szerző az egyik leg(el)ismertebb (poszt)modern költőnek számít Itáliában. Hogy olasz költőként milyen nagyra tartják, mutatja, hogy ő számít ma Marlowe, Byron, Shelley, Pound, Dylan Thomas egyik legavatottabb olasz tolmácsolójának, annyira, hogy a Mondadori Klasszikusok sorozata 1993-ban az ő fordításában jelentette meg Byron összes költeményeit. Tomaso Kemény ma az egyik legjelentősebb modern poszt-avangárd európai költő, a „mitomodernismo” mozgalom egyik vezetője. Ő a milánói költők háza, a „Casa dei Poeti” igazgatója.

Első magyar fordításait (Kosztolányi: *Negyven pillanatkép*) az 1986-ban alapított (általam szerkesztett) olasz hungarológiai szemle, a *Rivista di Studi Ungheresi* első számának felkérésére készítette, melyeket hamar újabb Ady Endre- és Pilinszky-versek követtek. A római magyar tanszék kérésére készítette első József Attila fordításait is, a *Flóra*-verseket, melyeket Kozmutza Flóra segítségével József Attila neki írt leveleivel egybe szerkesztve jelentettünk meg 1995-ben a római egyetem kiadójának gondozásában.²¹ József Attila fordításainak betetőzése volt a József Attila születése századik évfordulójára kiadott válogatott kötet (A. József: *Poesie*. Roma, 2005, Lithos), mely minden bizonnyal József Attila verseinek igazi költő által fordított olasz megszólaltatása:

A rendszerváltás után egyre több alkalommal jött irodalomtörténész-előadóként Magyarországra, mely során alakult ki baráti kapcsolata a magyarországi neo- és posztavantgard költőkkel, mindenekelőtt Szkárosi Endrével és Szőcs Gézával. A Magyarországgal és a magyar irodalmi élettel való kapcsolatfelvétel, illetve szeretett édesanyjának és nevelőapjának elvesztése vezetheték arra, hogy olaszul írt verseiben már korábban is előforduló kisebb élettrajzi utalásokon túl is foglalkozzék magyarságával, hogy mit is jelent számára, olaszul író magyar költőnek lenni, ahogy ő maga fogalmazta meg saját költői identitását. Ennek költői hozadéka az 1995–2004 között írt, 12 énekből álló kiseposza, helyesebben, hosszúverse, a tassói *Megszabadított Jeruzsálem* és az általa is fordított Ezra Pound *Cantos*-ainak stílusát modern formában felidéző *La Transilvania liberata* (Megszabadított Erdély), mely szinte egyszerre jelent meg 2005-ben olasz és magyar nyelven Szkárosi Endre fordításában (*Erdély Aranypora*).²²

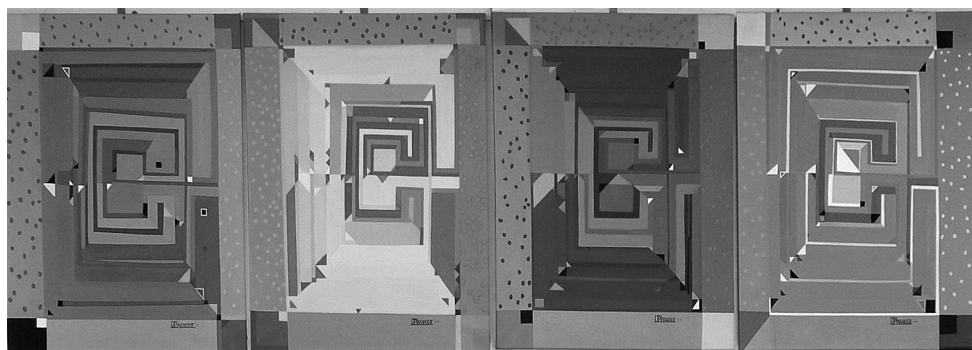
21 Attila József: *Flora – amore mio*. Szerk. N. Ferroni. Roma, 1995, Bulzoni; N. Ferroni – P. Sárközy: *Senza speranza. Esistenzialismo e socialismo nell'opera di Attila József* (Reménytelenül. József Attila egzisztencialista és szocialista költészete), a versbetéteket fordította T. Kemény). Roma, 1999, Bulzoni.

22 T. Kemény: *La Transilvania liberata. Poema epiconirico*. Milano, 2005, Effigie; *Erdély Aranypora*, ford. Szkárosi Endre. Arad-Budapest, 2005, Irodalmi Jelen–a Dunánál közös kiadása. Az első két éneket a *Rivista di Studi Ungheresi* közölte először az 1999. évi 14. számában. Az eposz később megjelent Tomaso Kemény verseinek magyar fordításkötetében is: *A vízözön mondja. Válogatott versek*. Ford. Szkárosi Endre. Budapest, 2011, Magyar Műhely.

Kemény Tamás családja nem erdélyi származású, és maga is csak most, könyvének magyar kiadása után annak bemutatására látogatott el Erdély általa megénekelt városaiba. Erdély számára az ifjúkori mesék világa, ahol mint kisgyerek – Jósika, Kemény és Jókai regényei alapján – az aranykort kereste, és keresi talán ma is. Épp ezért tartom kiváló megoldásnak a magyar fordító, Szkárosi Endre címválasztását: *Erdély Aranypora*, hiszen Kemény Tamás olaszul írt hosszúverse semmiképp sem értelmezhető valamiféle irredenta nosztalgia-műként, melyre a kevésbé művelt román és magyar olvasó a *Megszabadított Erdély* tassói cím alapján gondolhatott volna. Kemény Tamás esetében a „megszabadított Erdély” nem Babits fogarasi éveinek tordai pogácsás tája, melynek „határát sorompók nem állják”, hanem a gyermekkorától Itáliában élő költő édesanyjától hallott meséinek világa. Művével a költő nem Erdélyt, hanem önmagát kívánja felszabadítani a benne élő fájdalomtól.

Bátran elmondhatjuk, hogy Tomaso Kemény, azaz Kemény Tamás Erdély-eposza a modern olasz költészet egyik legjelentősebb művészi teljesítménye, és egyúttal a mai magyar költészet egyik legnagyobb költői műve is, hiszen ez az eposz rólunk is szól, a mi magyar életünkről, a mi tragédiáinkról, Trianonról, Erdély elvesztéséről és 56-ról, szabadságvágyunkról és álmainkról. A magyar irodalomtörténet-írás egyik legérzékenyebb pontja a hiányzó magyar eposz volt. Most, Vörösmarty és Arany János után másfél évszázaddal ez az identitás-eposz megszületett, Kemény Tamás magyar költő eposza a *Megszabadított Erdély*-ről – igaz, olasz nyelven, Olaszországban és az olasz közönség számára.

Talán még van remény, és még nem következtek be a magyar kultúra olaszországi jelenlétének „végnapjai”.

János Piroška: Jósikák